

OSMANLI TÜRKİYE'SİNDE BATILI EĞİTİM *

RODERIC H. DAVISON

Çev.: Arş. Gör. MEHMET SEYİTDANLIOĞLU

Ondokuzuncu yüzyıl başlarında, Sultan II. Mahmut, reformları döneminde, sivil memurlara Batıdan pantolon, redingot ve fes giydirmiş, ulemâ ise geleneksel sarık ve cüppesini giymeyi sürdürmüştür. Bu, halk gözünde “kadı sarığıyla otursun” diyerek Sultan’ı razı eden Galata Mollası Keçecizade İzzettin’in ricalarıyla olabildi¹. İstanbul’da bulunan Avrupalılar yaz mevsiminde sıcağa karşı korunmak için hasır şapkalarının çevresine beyaz kumaş sararak bunun temelini atmışlar ve sokaktaki Türk vatandaşları onları iyi eğitim görmüş anlamında “okumuş” olarak kabul etmiş ve saygı göstermişlerdir². Sarık bir ilim irfan belirtisi olarak da kabul edilerek bırakılmıştır.

Bununla birlikte bu durum günlük hayatla uyuşmuyordu. Eğitim sistemi, kötü günlerini yaşayan İslâmın bilgili insanını yetiştiriyordu. “Medrese”nin kalitesi onaltıncı yüzyıldan bu yana çok keskin bir biçimde düşmüştü³. Ulemânın iyi klasik liberal eğitimi de uzun sürmemiştir. Kuşkusuz istisnalar vardır. Ulemâdan Cevdet Paşa gibi son derece iyi eğitim görmüş olanları da vardı, ancak onun gibiler kendi kendilerini yetiştirmişlerdi. Cevdet, kendini ulemânın bazı üyelerine karşı korumuşsa da onları cahil olarak mahkûm etmekten çekinmemiştir⁴. Genelde ulemâ, kendi imparatorluğu hakkında bazı bilgilere sahipti ancak, dış dünya ile ilgili bilgilerde cahillikleri oldukça genişti. Hiç kuşkusuz ki, İslâmiyette cahillik yasak edilmişti. İslâm uygarlığı ilk dönemlerinde birçok bilim alanında iyi okullar ve bilim adamları yetiştirmiş, diğer kültürlerden geniş ölçüde yararlanmıştı. “İlim Çinde bile olsa git bul” deyiminin Peygamber

* Makalenin orijinal adı: “Westernized Education in Ottoman Turkey” *The Middle East Journal* (Summer, 1962) ss. 289-301.

¹ Charles Mismar, *Souvenirs du Monde Musluman*, (Paris, 1892), s. 112. Mismar bunu İzzet Molla’nın oğlu Fuad Paşa’dan duymuş.

² H. G. Dwight, *Constantinople and its Problems* (New York, 1901) s. 199.

³ H. A. R. Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, 1/2, (London, 1957), s. 104-113, 143-154, 161-162.

⁴ Ebul’ulâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (İst. 1946) s. 294., Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, yay. Cavid Baysun (Ankara, 1953), s. 68.

Muhammedin sözlerinden biri olduğu kabul edilir. Fakat kâfir ile ilişki kurmaktan duyulan kuşku, uyuşukluk, korku ve kibir eğitimde duraklamanın nedenleri olmuştur.

Ulemâ, Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece kadı ve hukukçusu değil, öğretmeni de olmuş ve onların bilgisizliği diğerlerini de etkilemiştir. Onların öğrencilerine "Mekteplerde" verdikleri bilgiler, ondokuzuncu yüzyıl dünyasına uygun eğitime güçlükle erişebiliyordu⁵. Birçok Türk, dinî geçmişleri, Türklerin geçmişleri ya da çevrelerindeki dünyadan haberi olmadan yetişiyordu. Yaşlı Moltke 1830'da ilk kez askeri danışman olarak Osmanlı İmparatorluğu'na gittiğinde, orada onun dünya yuvarlağı görüşünü kabaca kabul eden "eğitilmiş" memurlar bulmuştu⁶. İslâm bilimi unutulmuş, modern Batı ise henüz kazanılamamıştı. Hemen hemen hiçbir Türk Batı dillerini bilmiyordu. 1820 Yunan isyanının uyandırdığı güvensizlik, Türkleri çevirmenlik görevi için kendinden olanlara bakmaya zorlamıştı, bunlardan ilki Ortodoks iken İslâmlığa geçen Bulgaroğlu Yahya Naci Efendi, ikincisi ise Yahudi iken İslâmlığa geçen hoca İshak Efendi'dir.

Müslüman Türk toplumuna etkileri onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru damla damla akmaya başlayan Batılı eğitim, yirminci yüzyılın başlarında giderek gelişerek bir sel haline dönüştü. Bundan Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafı etkileniyor, Mısır ve Balkanlar ise diğer yerlerden daha derin etkileniyordu. Biz burada daha çok özellikle imparatorluk Türkiye'si ile ilgileneceğiz. Türkler Batılı eğitimden altı kanaldan etkileniyorlardı. Bu kanalların en önemlisi dar bir seçkin çevre ile açık bir alışveriş içindeydi. Bu kanalın en doğru bir karar ile eğitim olduğunu düşünenler -uzun yaşamından edindiği tecrübenin bütünlüğüyle, mesleğindeki başarısıyla, gezileriyle, çok özel okumasıyla, başkalarıyla tartışmalarıyla, İstanbul'un önde gelen devlet adamları, yazar ve şairleriyle düzenlediği bilimsel toplantılarla, herhangi bir okulun verebileceğinden daha iyi eğitim görmüş, Batı bilimini kendi kendine en iyi öğrenmiş ondokuzuncu yüzyıl Türklerinden biri olan-çağdaşları tarafından "Ayaklı kütüphane" diye anılan ve doymak bilmez bir okuyucu olan Ahmet Vefik Paşa, Fransızca'yı Viyana'daki Osmanlı Büyükelçiliğinin bahçesindeki bir ağacın altında öğrenen Ali Paşa, Berlin Üniversitesi'nde diğerlerini gölgede bırakan üç yıllık bir öğrenim göre Münif Paşa ve Anadolu'da sürgünde iken

⁵ Gibb and Bowen, *Islamic Society* 1/2, ss. 139-143. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İst., 1938-43), I, ss. 68-82, ve II, s. 383.

⁶ Helmuth von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, (2nd ed. Berlin, 1876), s. 411.

dokuz yılda kendi kendine Fransız felsefesi ve sosyoloji çalışan Ziya Gökalp'dir. Herbiri İslâmî geçmişleriyle Batıyı uyuşturmak ihtiyacını duymuşlardır. Herbiri kişisel olarak Batılı eğitimin avantajlı yanlarının alınmasına karar vermişlerdi. Bu insanlar ve onlar gibiler, İmparatorlukta Batılı eğitimin gerçek önderleriydiler.

Diğer beş kanal ise İmparatorluğun resmi okullarına ya da öğretim sistemine girmeye başlayan Batılı eğitimin etkileridir. En belirgin kanal ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki birçok okulda Batılılar tarafından uygulanan ve desteklenenidir. Aşağı yukarı tüm misyon okulları böyle idi. Gerçi imparatorlukta bazı yabancı Katolik okulları, özellikle Fransız okulları, uzun yıllardan bu yana bulunuyorlardıysa da, ondokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında açılan misyon okulları hızla gelişmiştir. Katolik tepkisinin hafif olduğu bu yıllarda deniz aşırı Protestan misyonları bu büyük filizlenmesini yaptı ve bazı Avrupalı güçlerin hükümetleri ve toplumlarınca öncülüğü yapılan bu yeni emperyalizmde, Yakın-Doğudaki okullara kendi kültürel damgalarını vurmak istiyorlardı. I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda resmi olmayan bir sayıma göre 500 Katolik Fransız okulu, 675 Amerikan okulu, 178 İngiliz okulu bulunuyordu. Fransız okullarında 34.317, İngiliz okullarında ise 12.800 kayıtlı öğrenci vardı⁷. İmparatorlukta az sayıda da olsa Alman, İtalyan, Avusturya-Macaristan ve Rus okulları da bulunuyordu. Okuların çoğu ilkokuldu, bunlar arasında birkaç orta öğretim veren okul ile birkaç üniversite düzeyinde öğretim yapan okul da vardı. Görüldüğü gibi, 1914 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu Batılı eğitimin geniş ölçüde girmesini kabul etmişti. Bunun Türkler üzerinde etkisi ne olmuştur?

Bu yayılmanın etkisini ölçebilmek şansı zayıftır. Çünkü, burada okulların sayısı aldatıcı olacaktır. Bu yabancı okulların çoğu, İmparatorluğun çok az Türkün yaşadığı Arap kısmında bulunmaktaydı ve Araplar çoğunlukla Hristiyanların buldukları bu okullara herhangi bir toplumun

⁷ Paul Monroe, "Education", E. G. Mears, Modern Turkey, (New-York, 1924), ss. 130-132, rakamlar World's Mission for 1914'den alınmıştır. Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya kısmı için (İstanbul dahil) rakamlar Noel Verney-George Bambmann, Les Puissances Etrangères Dans le Levant en Syrie et en Palestine (Paris, 1900) ss. 38, 52-53, 57, 63-64, 85-114, 125-126, 132-133'dan alınmıştır. Bu iki kaynakta yabancı okulların tarifi açık değildir. Okullar bazı durumlarda yabancı mali desteğiyle ve yabancılar kontrolünde yerli kuruluşlar olarak, bazı durumlarda bir yabancı mezhep ile mahalli Hristiyan kilise tarafından korunan yerli okullar ve bazen de yabancı misyonerler tarafından doğrudan-yönetilen okullar olarak gözükmektedir. Katolik okulların listesi için ayrıca bak: Ergin, Maarif Tarihi, II, ss. 637-648.

duyduğu kadar ilgi gösteriyorlardı. Okulların çoğu gerçekte yerli Hristiyanlarca ve biraz da dış destek ve denetlemeyle yönetiliyordu. Fakat, Türkler üzerinde etkilerinin az olmasının en büyük nedeni, Türklerin yaşadığı yerlerde bile, onların çok azının bu okullara ilgi duymasıydı. Bu da yabancı şeylerden duyulan kuşku, hatta daha fazlasıyla Hristiyan olan şeylere duyulan kuşku, her milletin ya da dinsel toplumun kendi gelenekleriyle bağlı, kendinden olanlar için, kendi okullarını yapma isteği nedeniyledir. Osmanlı İmparatorluğu'na ondokuzuncu yüzyıl başlarında giden evangelistik çabalarla dolu Hristiyan misyonerler, Müslüman ve Musevilerin hiç hoşlanmadıkları bir şey olan din değiştirmelerini ve Hristiyan eğitimini kabul etmelerini istediler. Misyon okulları çabalarını daha sonra Gregoryen Ermeniler, Ortodoks Rumlar ve Ortadoğudaki diğer küçük Hristiyan gruplar üzerinde yoğunlaştırdılar. Türkler bundan dolayı kâfirlerin getirdiği dini ve onları Hristiyanlaştırmak isteyen yabancı okulları reddetmeyi daha fazla benimsediler. Bazen Türk tepkisi açık bir düşmanlığa dönüştü. Bu Amerikanın Türkiye'deki en seçkin okullarından biri olan Robert Kolleji'nin ilk yıllarında olduğu gibi resmi olmayan bir şekilde, ünlü kuruluş ve kadrolarına rağmen giderek hızlandı. Kollejin bulunduğu yer olan Boğazda bulunan Rumeli Hisarı Köyü imamının karısı, bu kuruluşa karşı mahallî muhalefete öncülük etti⁸. Bu düşmanlık hükümetçe de gösterilerek resmi ve resmi olmayan şekilde baskı yapıldığı gibi bazen bu yabancı kuruluştaki öğrencilere ayrılmaları için sultan tarafından baskı yapıldı. Bu baskılar II. Abdülhamit döneminde 1880-1900 yıllarında en üst noktaya ulaşmıştır⁹.

Yabancı okullarla ilgilenen Türkler var mıdır? Bunlar kimlerdir ve Batılı derslerin bunlar üzerindeki tam etkisi ne olmuştur? Bu, bunu üzerine alan bilim adamı için güç fakat ödüle değer bir çalışma olabilir. burada yalnızca deneme olarak bir cevap verilebilir. İmparatorluktaki yabancı okullara ilgi duyan Türkler hakkında yapılmış bir istatistik bulunmamaktadır. Öncelikle dikkati çeken, daha çok Hristiyan olmuş ender kişilerden edinilen dağınık bilgilerdir. Kırım savaşının bitmesinden sonra Boğaz'da Bebek'teki cemaat misyon kurulu tarafından düzenlenen Cyrus Hamlin'in

⁸ George washburn, *Fifty Years in Constantinople*, (Boston, 1909), ss. 71-72.

⁹ *Ibid*, s. 180, Verney and Bammbmann, *Puissances Etrangeres*, ss. 90, 125. W. E. Strong, *The Story of American Board* (Boston, 1910), s. 387. Report of Constantinople for the 38th Year, 1900-1901, s. 8. türklere Amerikan kollejlerinden çıkarmak için yapılan hükümet baskısına diğer kişisel örnekler için: Caleb F. Gates, *Not to Me Only* (Princeton, 1940) SS. 181-182, Halide Edib, *Memoirs*, (New York, 1926) ss. 149-153.

seminerlerindeki din kurslarında bir Türk Hıristiyan olmuştu¹⁰. 1857'de İzmir'de Kaiserwirth Deaconesses of Prussia rahibelik kuruluşu tarafından işletilen bir okulun 110 öğrencisi arasında bir Türk kıza vardı¹¹. Onun da Hıristiyan olmuş olması mümkündür. 1869'da Robert Kolej'in 71 kişilik öğrenci kadrosu arasında iki Türk Hıristiyan vardı¹². Böyle din değiştirenler Müslüman Türklerce toplum dışına atılmışlardı. Çünkü onlar milliyetlerini değiştirmişlerdi.

Bununla birlikte tarihi kesin olarak belli değil ve araştırmaya muhtaçsa da İmparatorluktaki Müslüman Türkler'de bazı yabancı okullarla ilgilenmeye başlamışlardı. 1840'da önde gelen ailelerin oğullarından birkaç Türk, Cyrus Hamlin'in öğrenciler için düzenlediği seminerdeki fizik ve kimya deneylerini görmek için Palace Okuluna gelmişlerdi. Fakat yalnızca ziyaretçiydiler¹³. Türkler yabancı okullara 1856 Islahat fermanıyla çıkartılan Hatt-ı Hümayûn'dan sonra kayıt olabildiler. 1870 sonlarında küçük guruplar halinde yabancı okulların kayıt defterlerinde düzenli olarak görünmeye başladılar. 1908 Genç Türk ihtilâli döneminde Robert Kolej'de toplam 300'ün üzerinde öğrenciden yüzde üç ya da beş oranında Türk öğrenci bulunuyordu¹⁴. Bazı Fransız okullarında bu oran daha yüksekti¹⁵.

Böyle birçok öğrenci daha alt ve hazırlık sınıflarında görülmekteydi. Robert Kolej'de en azından birkaç kişi dersleri tamamlamıştı. 1903'de yapılan Sovyet stili bir istatistikte bu kurumdan diploma alan Türklerin yüzde yüzü Bektaşî Dervişleri çevresinden ve İslâmlığın sunni olmayan çevrelerindendiler. Bu istatistik bir bektâşî tekkesi şeyhinin büyük oğlu olan Hulûsi Hüseyin (Pektaşî) Efendi tarafından belirtilmiştir. O, 1863'te kurulmuş olan kollejin dört yıllık eğitimden sonra bitirme derecesi almaya

¹⁰ Rufus Anderson, *History of the Mission of the American Board of Comissioners* (boston, 1873), II, ss. 48-49.

¹¹ Nassu W. Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece*, (London, 1859), ss. 215-217. Birkaç yıl sonra Maraş'taki kız kollejinde, öğrencilerin çoğunun anadili Türkçeydi ancak, çoğu Ermeni Türkçesi konuşuyorlardı ve tabii ki gayrimüslimdirler. *American board of Comissioners for Foreign Missions, The Higher Educational Institutions of the American Board*, boston, 1904, ss. 28-32.

¹² Washburn, *Fifty Years*, s. 40.

¹³ Cuyrus Hamlin, *My Life and Times* (Boston, 1893), ss. 228-235.

¹⁴ Washburn, *Fifty Years*, ss. 91, 98, 159, 175, 180, 200, 233, 250, 256, 264, 276, 285, 299'da 1874'den sonra diğer öğrenciler arasındaki Türk öğrencilerin sayısını vermektedir.

¹⁵ İstanbul Kadıköy'deki St. Joseph kollejinde 1890'da yüzde bir, 1900'de yüzde 15, 1911'de yüzde 56: Ergin, *Maarif Tarihi*, II, s. 644.

hak kazanan 195 Bulgar, 144 Ermeni, 76 Rum, 2 Yahudi ve 17 Avrupalı ya da Amerikalı arasındaki tek Türk idi. Aydın ve iyi eğitim görmüş hükümet memurlarının kızlarından olan diplomalı Türklerden ikisi de Amerikan Kız Okulu mezunlarından iki genç kızdı. bunlardan ilki Sultan Abdülaziz'in hareminden bırakılmış bir cariye ve eğitimin önemine yürekten inanmış biri olan Tevfik Paşa'nın kızı gülistandır. Gülistan, lisenin bütün derslerinden başarılı olarak 1890'da mezun oldu. Diğeri ise, bir profesör, vatansever, feminist ve öncü bir yazar olarak tanınan Halide Edip (Adıvar)dır¹⁶. İmparatorlukta Katolik okullarla ilgilenen ilk Türkler, eğitimini Mısır'ın akıllıca geliştirilmiş okullarında yapmış, özel elçiliklerle Avusturya ve Rusya'da bulunmuş, politikada muhaliflerine karşı sözünü sakınmaması ile halk arasında sevilen ve II. Abdülhamit'in gözdelelerinden olan Mareşal Fuat Paşa'nın sekiz oğludur¹⁷. 1914'de bir Fransız kolleji olan St. Joseph mezunu öğrencilerin meslekleriyle ilgili olarak yapılan bir inceleme, bu öğrencilerin hepsinin üst sınıf gruplardan geldiğini göstermektedir. Toplumsal yapıları bakımından da üst düzeyde ve Batılı eğitimin önemini kavramış ailelerden geldikleri görülmektedir¹⁸. Son olarak da Batı kültüründen etkilenmiş seçkin ailelerden veya heterodoks mezheplerden gelen Türkler ve yabancı okullarda eğitim görmüş olanların bunu daha fazla istediklerini söyleyebiliriz. İncelenen bu öğrencilerin tümünün bu okullarda gördükleri eğitime ne gibi tepki gösterdikleri de araştırma gerektirmektedir.

Yabancı okulların etkisi çok geniş olmuşsa da olumlu etkileri tam olarak ölçülemez. Sonuçta, Rumeli Hisari imamının karısı gibi gerçeği görerek yabancı öğretmenler için "bizden iyi insanlar" dediği gibi kuşkusuz birçok Türk, Batılı eğitim ve eğitimcilere karşı saygı duymaya başladı¹⁹. Bunlardan bazıları, 1908 ihtilâli ile yeniden kurulan parlamenter rejim, Abdülhamit otokrasisini dizginleyince, bu duygularını açıkça belirttiler. Harput Cemaat Fırat Kolleji yöneticilerinden bir Türk memur "Şimdiye değin yalnızca Ermeniler bu kolejlere izin verilmesinden yararlanabildiler" diyordu, "biz Türkler çocuklarımızı buraya göndermeyi yasaklamıştık, şimdi herşey değişti bizde bu kuruluşun verdiği bu iyi hizmeti

¹⁶ Mary mills Patrick, *A Bosphorus Adventure* (Stanford, 1934), s. 225-229. Halide Edip, *Memoirs*, ss. 190-206.

¹⁷ Ergin, *Maarif Tarihi*, II, s. 644., Gatezs, *Not to Me Only*, ss. 181-182. İ. A. Gövsa, *türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, s. 145.

¹⁸ 8 prenses, 22 mareşal ve general, 90 önemli şahsiyet, 30 banka müdürü, 80 sivil memur, 80 banker, 90 doktor, 20 avukat, 20 mühendis, 300 zengin malsahibi: Ergin, *Maarif Tarihi*, II, s. 644.

¹⁹ Washburn, *Fifty Years*, ss. 72, 86.

paylaşacağız...”²⁰ 1908’den sonra birkaç Türk bu yabancı okullara kayıt oldu. Amerikan Kız Koleji Türk müracaatçıların kuşatmasına uğradı, bunlardan birçoğu kayıt yaptıramayarak geri dönmek zorunda kalmıştı. 1913’te Robert Koleji’nde 470 kişilik öğrenci sayısının % 15’e yakını yani, 67 Türk öğrenci ile 23 Türk olmayan Müslüman öğrenci vardı. St. Joseph Koleji’nin % 50’den fazlası Türktü. 1913’de Türklerin yaşadığı bölgelerdeki bütün Amerikan kolejlerinde Türk öğrenci sayısı, toplam sayının % 7 sine ulaşmıştı²¹. Hatta Enver Bey’in Jön Türklerin reform programında Amerikan okullarından esinlendiklerini, abartılmış bir gerçek de olsa nazikçe belirtmesi oldukça önemlidir²². Bununla birlikte, bütün bunlar gözönünde bulundurulduğunda bu yabancı kurumların Türkler arasındaki toplam etkilerinin bütün imparatorlukta zayıf olduğu görülecektir. Onun gerçek önemi bir maya gibi etki yapmış olmasıdır.

Türkler üzerinde en önemli etkiyi Osmanlı hükümeti tarafından özel amaçlarla açılan yüksek okullar yapmıştır. Bu okullar, imparatorluğa Batılı düşüncenin girebilmesini sağlayan büyük eğitim kanallarıydılar. Bu okullara, Osmanlı-Avrupa ilişkilerinde, onsekizinci yüzyıl savaşlarının yenilgilerinin, Osmanlı askerî geriliğini kanıtladığı zaman ihtiyaç duyulmuştu: Matematik ve mühendislik için açılan askerî kara ve denizcilik okulları onsekizinci yüzyıl sonunda, Avrupalı kaçak dönmelerin yardımları ve ders kitaplarının çevrilmesiyle gerçekleştirilmişti. Ondokuzuncu yüzyılda böyle özel okullar artırılarak, bunlara askerî bir tıp okulu ile bir askeri akademi eklendi. Halk için açılan, tıp, dil, hukuk ve öbür sivil okullar da bunlara katıldı. Bu okulların tamamıyla ilk düzeyde başlaması veya teknik kolejlerin ilk yıllarındaki tüm derslerin karışımından oluşan “yüksek” okullar olarak düzenlenmesi düşünüldü. Örneğin, 1830’da deniz akademisinde 200 öğrencinin yarısı yalnızca okuma ve yazmayı öğreniyor, sadece otuzu denizcilik yapabilecek kadar ileri eğitim görüyordu²³.

Yüzyılın ortalarına gelinceye değin bu okullar Osmanlı İmparatorluğu’nun modernleşmesi için gerekli liderliklerin pek azını sağlamıştı. Bu

²⁰ Strong, *Story of the American Board*, s. 409.

²¹ Hester D. Jenkins, *An Educational Ambassador to the Near East* (New York, 1925) s. 154. “Attendance at American Colleges in Turkey, 1912-1913” *Moslem world III*: 3, (July, 1913), s. 333. Ergin, *Maarif Tarihi*, II, s. 644.

²² Strong, *Story of the American Board*, s. 408.

²³ Captain Du Plat, *Royal Engineers to Ponsoby*, 5 September 1837, FO 78/305, Public Record Office, Quoted in F. S. Rodkey, “Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-1831” *Journal of Modern History*, I: 4 (December, 1929), ss. 581-582. Ergin, *Maarif Tarihi*, II, ss. 298-306.

liderlikler hala büyük ölçüde kendi kendini yetiştirme yoluyla oluşuyordu. Bu askerî okul mezunları kimi zaman, 1860'da hükümetçe kurulan orta ve ilk düzeydeki layik okullarda öğretmen ve uygulayıcı oluyorlardı²⁴. Yaklaşık 1875'den itibaren imparatorluk liderliklerinin önemli bir kısmını bu okullar yetiştiriyordu. Fransızca öğrenim yapan bu okulların en büyük yararı, yeni bir düşünce dünyasının kapılarını açması ve Batılı matematik, fen, coğrafya, tarih ve politika kavramlarını getirmesidir. İlk Jön Türkler askerî tip okulundan çıkmıştır. Yüksek okullardaki eğitim yalnızca Batılı değildi, aynı zamanda Batılılaşmıştı. 1859'da sivil memur yetiştirmek üzere kurulan bir yüksek okul olan Mekteb-i Mülkiye'nin bütün dersleri, "İç ve uluslararası ilişkiler" gibi modern bir terimle tanımlanabilir. Bu günün gururla izlenen A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi bu okulun bir devamıdır²⁵. Bu yüksek okulların kalitesi zamanla düzeltildi ve yirminci yüzyıl Türk tarihi üzerindeki etkileri başlıbaşına olağanüstüdür. Sonuçları Jön Türk dönemi sonundaki 1908 İhtilâli ve Mustafa Kemal (ATATÜRK) önderliğindeki cumhuriyet döneminde görülmüştür.

Bu özel yüksek okullar, Türk yönetici zümre arasındaki önemli ayrılığı da genişletmiştir. Bu ayrılık, bir ölçüde Batılı eğitim görenlerle-genellikle yüzeysel de olsa Fransızca bilenler-geleneksel medrese eğitimi görenler arasındaydı. Sivil memurlar arasındaki ayrılık, yüzyılın ortalarında gözle görülebiliyor, kendini yetiştirmiş ya da dışişlerinin Tercüme Bürosu'nda çalışan, Fransızca bilen memurların sayısı giderek artıyordu. Örneğin, 1840'da bazı elçilik atamaları, Batıcılara karşı muhafazakârların rekabetiyle ilgilidir. Cevdet Paşa'nın kızı, Paşa'nın kendisini Fransızca bilmediğinden azledilmekten kurtarmak için bunu sakladığını, gizli gizli çalıştığını söylemektedir²⁶. 1870'de Fransızca bilen zümre daha da belirgindir²⁷. 1870'de kolordularda, askerî okullardan yetişen subayların, erlikten subaylığa yükselenlerden ayrı bir sınıf oluşturmaya başladıkları da görülebilmektedir²⁸. Batılı tarzda bir parlamenterizme girmeyi amaçlayan 1876 ve 1908 ihtilâllerini yapanlarda askerî okullulardı²⁹. 1909 karşı

²⁴ Ibid, II, s. 361.

²⁵ Ibid, II, ss. 495-517, A. D. Mordtmann, *Stambul und das Moderne Türkenthum*, (Leipzig, 1877-1878), I, s. 137. Türkkaya Ataöv, "The Faculty of Political Science of Turkey", MEJ, 14: 2, (Spring, 1960), ss. 243-245.

²⁶ Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, (İst. 1332) ss. 34-35.

²⁷ Hermann Vambéry, *Sittenbilder aus dem Morgenlande*, (Berlin, 1876) ss. 195-196.

²⁸ Murat Efendi (Fransız von Werner), *Türkische Skizzen* (Leipzig, 1877), II, s. 130.

²⁹ 1890'da Harbokulu'nda, 1908 ihtilâli ile sonuçlanan harekette, bazı askerî öğrenciler, kurdukları iki gizli komiteye, 1876'da Abdülaziz'i deviren Harbokulu liderlerinden Hüseyin Avni Paşa ve Süleyman Paşa'nın adını vermişlerdi. T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İst. 1952, s. 104.

ihtilâlini ise askerî okullardan yetişen “Mektepli”ye düşmanlık besleyen muhafazakâr askerler yapmıştır³⁰. 1789-1914 arası askerî ve sivil memurlar hakkındaki biyografik çalışmaların geniş bir değerlendirmesi, onların gördükleri eğitim ve ulaştıkları makamların karşılaştırılması, Osmanlı İmparatorluğu’nun Batılaşmaya doğru ilerleyişini olduğu kadar bu toplumsal ve siyasal bölünmenin nedenlerini de tamamen aydınlayabilecektir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda Batılı eğitime girişin bir diğer yöntemi de hepsi hükümetçe desteklenen üniversite, ilk ve orta öğretimin bir bütün sistem olarak ortaya konmasıdır. 7 Mart 1845’te bir camide Sultan Abdülmecit tarafından verilen bir beyanattaki “Kötülüğün kaynağı cahilliğin halkın arasından kaldırılması padişahın buyruğudur.” isteğiyle bu gelişme başlamıştır³¹. İşi bilenlerden bir komisyon kurularak çalışmaya başladı, kısa zaman sonra bir eğitim bakanlığı kuruldu. Okullar genel müfettişi olan Kemal Efendi eğitim sistemlerini öğrenmek üzere İngiltere, Fransa ve Almanya’ya gönderildi³². Hükümetin eğitim konusundaki bu tutumu ve girişimi Batılaşmaya doğru bir adımdı. Özel yüksek okullar bu devlet desteğinin dışındaydılar, çünkü buralarda eğitim özel ve dinî vakıflara bırakılmıştı.

1840’dan sonra hükümet eğitimin sorumluluğunu kabul ettiğinde, yeni sistem kesik kesik ve düzensiz oluşmaya başladı ve Ortadoğu’da sık sık görüldüğü gibi yukarıdan aşağı doğru olması reformun belirgin karakteristiği idi. Üniversite üç kez ölü doğmuş (1846, 1870, 1879) ve 1900’e gelinceye değin kesin bir şekilde kurulamamıştı. Yüksek derecede orta okullar (rüşdiye) kurulmuş fakat ulemânın muhalefeti nedeniyle ilk okullar (Sibyan ya da ibtidai) geleneksel karakterlerinden çok az bir değişme gösterebilmişlerdi. Buralarda cahil hocalar bir parça okuma yazma öğretmeyi sürdürüyorlar ve çocuklar Kur’an’ın anlaşılmasız Arapçasını bir uyum içinde başarıyorlardı. 1860’da Tuna Vilâyeti valisi olan Mithat Paşa, bu sırada modernleştirilmiş ilkokulları deniyor, yazar Namık Kemal Fransız vilâyet okulları konusunda ona yardımcı oluyor ve Tunuslu Hayrettin Paşa

³⁰ Vicomte de La Jonquiere, *Histoire de L’Empire Ottoman*, (Paris, 1914), II, ss. 232, 236, 240. Mektepli okuldan yetişen sivil memurlar içinde kullanılan bir terimdir. Mark Sykes, *The Caliphs Last Heritage*, (London, 1915), s. 489.

³¹ Freiherr, F.V. von Reden, *Die Türki und Griechenland in ihrer Entwicklungsfähigkeit*, (Frankfurt 1856), s. 307.

³² Ahmet Kemal Paşa, Ergin, *Maarif Tarihi*, II, ss. 367-375. J.H. Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey*, Trans by Lady Easthope (London 1856), I, ss. 197-202, İ.A. Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 213.

Müslüman çağdaşlarını Fransız okul sisteminin alınmasına zorluyordu³³. İlkokullardaki gelişme 1870'den sonra başarıyor ancak bu zahmetli ve yavaş oluyordu. "Öğretmenin ana görevinin her bir çocuğun nasıl bağırdığını, aksan ve telâffuzlarının iyi olduğunu görmek olan" geleneksel ilkokulların birçok örneği Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar kalmıştır³⁴. Yazar Ömer Seyfettin, 1890'da ilköğrenimi sırasında gördüklerini kısa popüler hikâyelerinden biri olan "Falaka" da şöyle anlatmaktadır: "Okulda kırküz çocuktuk... sınıflara ayrılmamıştık. koro halinde bir ağızdan bağırarak alfabeyi ve Kur'an'dan parçalar öğrendik, koro halinde duaları makamla okuduk, çarpım tablosunu koro halinde tekrarlayarak öğrendik. Tüm derslerimiz boyunca anlamını hiçbir zaman kavrayamadığımız şeyleri papağan gibi sonsuz tekrarlıyorduk."³⁵ Batılı eğitim hiç olmazsa Kur'an'dan parçalar okunmasına çarpım tablosunu eklemişti.

1896'da çıkan bir yasaya göre Osmanlı okullarının organizasyonu ve okutulan dersler, içinde buldukları durumdan daha çok Batılılaşmıştı. Bu yasa, ilk dereceden üniversiteye kadar okullardaki hiyerarşiye gerçekçi bir düzenleme getirdiği gibi her aşama için akılcı ve tümüyle Batılı bir ders düzeni getirmiştir³⁶. Bu temel, ileriki yıllarda da İmparatorluk sona erinceye kadar bazı düzeltmelerle sürdü. Ancak bu yasayla da gelişme ilköğretim düzeyinde bile çok yavaştı. Bütün okulların bir hiyerarşi içinde Batılılaşması imparatorluğun her tarafında aynen tekrarlanamamıştır. Galatasaray lisesi 1868'de, planlanmasına katkıda bulunmuş ve doğrudan Fransa'nın etkisi altında kurulmuştu. Bütün derslerin tamamı Batılı, Türkçe ve yöresel dillerin bulunduğu sınıflar dışında genel öğretim Fransızca idi, okul müdürü ve öğretmenlerde Fransa'dan gelmişti ve okul açıldığında 341 öğrenciden 147'si Müslümandı, bunların çoğunluğunu da Türkler oluştuyordu³⁷. Galatasaray Lisesi mezunlarının kariyerleri üzerinde

³³ Ergin, Maarif Tarihi, II, ss. 389-390., A. H. Midhat, Tabsira-i İbret (İst., 1325) ss. 42-43., M. C. Kuntay, Namık Kemal, I, (İst., 1944), s. 24., Le General Kheredine, Reformes necessaires aux etats musulmans (Paris, 1868) s. 66.

³⁴ H. G. Dwight, Constantinople and its Problems, ss. 210-211.

³⁵ Ömer Seyfettin, Raskazy (Moskow, 1957) s. 23. Falaka, eskiden okullarda ceza olarak ayak tabanlarına dayak atarken, ayakları sıkıştırıp tutmak için kullanılan araç.

³⁶ Yasanın metni için bak: Gregoire Aristarchi, Legislation Ottomane (Constantinople, 1873-1888), III, ss. 277-315.

³⁷ Galatasaray Lisesi Kanunu için bak: ibid, ss. 315-317 ilk müdürünün anıları: De Salve, L'enseignement en Turquie, Le lycee imperial de Galata Serai, Revue des deux mondes 3rd period, V (15 October 1874), ss. 846-849.

yapılacak bir çalışma, Batılı eğitimin etkisi hakkında geniş bilgi verecektir. Ancak, 1869 yasasıyla bile okulların çoğunda Batılılaşma çok az olmuştur.

Türk toplumu, yeni eğitimin yöntem ve konularını yavaş kabul ediyordu. Osman Ergin, karatahta ve harita kullanan, Jimnastik yaptırın, tenefüste öğrencilere oyunlar oynatan Selanikli bir öğretmenin dramatik hikâyesini anlatır. Okulu onun “Gâvur” yöntemlerine söven bir gurubun saldırılarıyla iki kez yıkılmış ve ölümle tehdit edilmişti. Fakat öğrencileri diğerlerininkinden daha iyi okuma ve hesap yapınca kabul edildi³⁸. Diğer tepkiler daha çok ulusal nedenlerleydi. Bu Galatasaray’daki Türk öğrencilerin kendi dillerinin küçümsenmesini protesto etmeleri ve Askerî Tıbbiye’deki öğrencilerin eğitim dilinin Fransızcadan Türkçeye çevrilmesini istemeleriyle başladı³⁹. Bu tepki daha çok, yirminci yüzyılın başlarında Ziya Gökalp tarafından felsefi planda seslendirilmişti. O, Fransız stili eğitimin dışarıdan alındığından şikayet ediyor, Arap, İran uygarlığı üzerine kurulmuş olan eski “medrese” eğitimi gibi asıl Türk kültürüne zıt olduğunu söylüyordu⁴⁰.

Diğer iki eğitim kanalı olarak, Batı etkisini getiren Türklerden de kısaca söz edilebilir. Birisi dışarıda okuyan Türklere, 1834’den sonra hükümet düzensiz aralıklarla genç Türk gruplarını okumak üzere Batı Avrupa’ya gönderdi. Başlangıçta bunların çoğu askerî okul mezunlarıydı. Sonradan daha çok siviller gitti, birçok Türk de kişisel olarak okumaya gitti. Bazıları iyi bir eğitim görmüş ve oldukça Batılılaşmış olarak döndü. Dönenlerden bazıları reform çalışmalarının liderleri oldular, bazıları ise Avrupa’da öğrendikleriyle evdeki durumu karşılaştırınca, hayal kırıklığına uğramış uyumsuz insanlar oldular. İmparatorluğun sadrazamlarından birinin karısı, kocasının “Avrupaya öğrenim için gönderilmiş olanların çoğunluğunda” olduğu gibi, cahilliğinin üzerini bir parça bilgi ile cilalamış biri olduğunu söylemişti⁴¹. İngiltere’de Edinburg ve Wollwvich’de okumuş biri olan Mehmet Sait Paşa 1877’de şöyle diyor “Dışarıda yaşayınca kadar kendimi adam sanırdım, ülkeme döndüğümde sadece akılsız biri olduğumu

³⁸ Ergin, Maarif Tarihi, II, ss. 395-397.

³⁹ İbid, s. 404, Osman Şevki Uludağ, “Tanzimat ve Hekimler”, Tanzimat I, (İst., 1940) ss. 970-975.

⁴⁰ Niyazi Berkes, yay, Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp (New York, 1959), ss. 233-247.

⁴¹ Melek Hanım, Thirty Years in the Harem (London, 1872), ss. 277-278. Kıbrıslı Mehmet Paşa’nın levanten karısıdır.

gördüm...”⁴² kazançları yalnızca bazı pahalı Avrupa zevkeleri ve sefahatti: Bir Osmanlı devlet adamı şöyle eleştiriyor, onlar “Frengi kaptılar, uygarlık değil-Syphilized not civilized”⁴³. Yirminci yüzyıl başlarında okumak için dışarı gidenler, genellikle bir grup olarak çalıştılar ve Osmanlı hükümeti üzerinde oldukça etkili oldular. Bunlar hakkında da bir seri biyografik çalışma aydınlatıcı olacaktır.

Son kanalda ise Batılı eğitimin etkisi doğrudandır. Bu etki. Türk olmayan azınlıklardan geldi, -Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler- bu milletlerin imparatorluk içinde modern eğitim uygulayan okulları bulunuyordu. Bu tip okullar ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru hızla gelişti, dışarıdan sık sık para ve eğitim desteği alıyorlardı-Yahudi okullarına Musevi Birliği (Alliance Israelite), Rum okullarına Atina Musevi birliği (Alliance Israelite) Rum okullarına Atina Üniversitesi ve Rum çevreleri, Ermeni okullarına ise Rus ermenileri bu desteği sağlıyorlardı. Türkler bu okullarla ilgilenmiyorlardı ancak, Müslüman olmayan eğitimdeki bu gelişme Türkleri kamçılıyordu. Bunun öncülüğünü de Hıristiyan, Müslüman her inançtan öğrencilerin birlikte okuyabilecekleri bir okul kurmak isteyen Mithat Paşa gibi bazı devlet adamları yaptılar. Sadrazam Ali Paşa'da 1860'da okullara azınlıkları çekmeye ve böylece onların İmparatorluğa bağlılıklarını artırmaya yarıyacağını umduğu karışık öğrencilerden oluşan resmi Türk okulları kurmak istemişti⁴⁴. Gayrimüslim okulları, Türkleri kendi okullarındaki eğitimin kalitesini yükseltmeye de özendiriyordu. Ziya Bey, Türklerde okuryazarlığın artırılmasında da geri kaldığından söz etmektedir: Rum ya da Ermeni okullarında on yaşında bir çocuk kendi dilinde bir gazeteyi okuyabilirken bunu ancak 15 yaşında bir Türk çocuğu yapabiliyor ya da kısa bir mektup yazabiliyordu⁴⁵. 1870'de muhafazakâr bir İstanbul gazetesi olan Basiret, bir çare olarak Rum ve Ermeni okullarının hükümetçe denetlenmesini istiyordu⁴⁶. Azınlık okullarındaki Batılılaşma Türkleri bu konuda çabalar harcamaya sevk etmiştir.

⁴² Antonio Gallenga, *Two Years of the Eastern Question*, (London, 1877), I, s. 134. İngiliz Sait olarak biliniyordu. İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, (İst., 1955), s. 290.

⁴³ Hermann Vambery, *Der Islam im neunzehnten Jahrhundert*, (Leipzig 1875), ss. 96-109.

⁴⁴ Mordtmann, *Stambul*, I, ss. 75-88.

⁴⁵ *Hürriyet*'de: S (27 July 1868), *İhsan sungu Tanzimat ve Yeni osmanlılar*”, *Tanzimat* I, s. 841'dan alınmıştır.

⁴⁶ Mordtmann, *Stambul*, I, ss. 148-149.

1914'e gelindiğinde, okul sistemi ne zamanın gereklerini karşılayacak kadar yeterli ne de yeteri kadar kapsamlı olmasa da Batılı eğitim mücadeleyi çok açık bir biçimde kazanmıştı. Bir Türk yazar I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesi birçok okulun durumundan hala şikayet edebiliyordu, "Okul binaları bir cami avlusunda veya bir mezarlık köşesindeydi, öğretmenler çocuklara okumayı yazmayı, nasıl okuyup yazıldığını bilmeden öğretiyorlardı"⁴⁷. Batılılaşma henüz kadının eğitimi için bir istek uyandırmaktan uzaktı. 1912'de Müslüman olmayan kızlar için yabancı okullar ve millet okulları varsa da alt derecedeki okullar dışında Türk okullarının sayısı hala azdı. İstanbul Üniversitesi'ne ilk bayan öğrenci 1914'de kabul edilmişti⁴⁸. Türkler Batılı eğitimi, yabancılar tarafından imparatorluğa getirildiği gibi olmasa da kabul etmişler ve din temeli üzerine kurulu Fransız modeli büyük ölçüde izlenmişti. İmparatorlukta, bünyelerinde böyle dini etkiler de bulunduran yabancı okullardan Türkler dikkatle sakınıyor, Batılı eğitimin model ve derslerinden yalnızca layik olanlar kabul ediliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılı okullarının kuruluşunun başından beri durum böyleydi, hangi düzeyde olursa olsun layik dersler giderek artıyordu. Kur'an'la ilgili dersler, modernleştirilmiş dersler arasındaki yerini koruyorsa da bu okullardaki din eğitiminin kalitesi düşüyordu. Kabul edilen tek Batılı "din" milliyetçilik inancıydı.

Batılılaşmanın geliştiği dönem boyunca ulemâ bir grup olarak muhalefette kaldı. Ulemâdan Fransa'da yaşamış ve öğrenim görmüş biri olan Selim Sabit Efendi, okuluna harita gibi bazı Batılı ders araçlarının girmesinin tohumlarını atmış, sanki din ve inanca karşı tavır almış gibi meslektaşlarınınca "Frenk" diye reddedilmişti. Şeyhülislam bu protestoları desteklemişti ancak, Maarif Nezareti'nin Selim'in reformlarını yavaş yavaş uygulaması şartıyla uygun bularak onaylaması dikkati çekecek önemdedir⁴⁹. Sivil hükümet giderek daha çok kendi kendine düşünebilen Batıcılarla, özel yüksek okul mezunlarıyla ya da eğitimde reformun temsilcileri olan Avrupa'da eğitim görenlerle doluyordu. Ulemâ bile Batılı etkilerden tamamen kaçınıyordu. Yeni okullarda çalışanlardan ve medreseden gelenlerden bazılarının yeni kavramlara karşı gözleri açılmıştı. Yabancı ülkelerde okuyanlar döndüklerinde diğerlerine Fransızca ya da bir başka yabancı dili öğretmişlerdi. 1840'da Cevdet gibi daha çoğunu öğrenebilenler

⁴⁷ Hamdullah Suphi'nin ikdam'daki bir yazısı (Tam tarih verilmemiş) "Turkish Womanhood" Moslem World, III; 1 (January, 1913) ss. 83-84'den alınmıştır.

⁴⁸ Ibid, "The Feminist Movement in Turkey", Moslem World IV: 4, (October, 1914), ss. 422-423.

⁴⁹ Ergin, Maarif Tarihi, II, s. 384.

yalnızca Arapçayla dünyanın anlaşılamayacağını anlamışlardı⁵⁰. Cahil ulemâ hala çoktu, 1909 parlamentosunda tipik bir hoca, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kız okulları açılması önerisinin şeriate aykırı olacağı gerekçesiyle kabul edilemeyeceğini söyleyebiliyordu⁵¹. Başlangıçta başarısız olan medrese reformu 1908 İhtilâlinde sonra yeniden başlıyordu.

Osmanlı toplumu ve tarihi üzerinde Batılı eğitimin toplam etkisi hakkında tam ve sağlam bir değer yargısına varabilmek için biyografik, politik, kültürel, ve istatistiksel çalışmalar henüz tam ve yeterli değildir. Okulların etkisini, onsekizinci yüzyıldan itibaren İmpartorluğu etkileyen bir çok etkenlerden ayırdetmek de oldukça güçtür. Bu zor ayrımı dengelemek ve değerlendirmek de zordur. Şimdilik deneme bir sonuç çıkarılabilir. Bunlardan birincisi, 1839'da yapılan politik gelişmenin gerisinde başlı başına Batılı eğitimin rolü vardır. İkincisi, Türk dili sadeleşmeye doğru yönelişini, kısmen Batılılaşmış liderlere borçludur. Üçüncüsü, İmpartorlukta Batılı eğitim uygulandığı sürede amacına ulaşamadı. Ali Paşa ve diğerleri, Türkler, Rumlar, Ermeniler, Museviler, Bulgarlar ve diğerlerinden oluşan karışık okulların İmpartorluğu birarada tutacak bir katalizör olacağını umarak aldandılar. Her millet kendi yoluna gitti. Dördüncüsü, deneme bir sonuç çıkarılırsa, kimileri memleketlerindeki aydın çevrenin güvenmediği, yarısı Batılı, yarısı Doğulu levantenler oldular. Yeni düşüncelerle eski davranışların karışımı her zaman başarılı olmuyordu. Mark sykes, 1906'da üstünkörü Batılılaşmış genç bir Türk memurla konuştuktan sonra, "Yarı pişmiş Frenk eğitiminin sonucu can sıkıcıydı" diye yazıyor⁵².

Sonuçta, bu gruplar arasındaki ayrılık genişledi. Batılı eğitim görenlerle, geleneksel medrese eğitimi görenler arasındaki çatlak büyüdü. Son zamanlarda, ondokuzuncu yüzyıl Batılılaşma hareketlerinin yarattığı ikiliği konuşmak moda oldu ve bu hiç kuşkusuz ki, eğitim dünyasında da böyledir. İki sistem ve ürünleri yanyana yaşadılar. Bununla birlikte en doğru olanı bir üçlülüğün de olduğudur, bu farklı eğitim görmüş iki grup arasında yaşayan, yeni ve kısmen Batılı bir ilköğrenim görmüş, kendinden öncekilerden biraz daha fazla layık ve daha milliyetçi ve hala nispeten cahil bir üçüncü grup vardır. Ve tatbiki bunlar toplumun alt tabakasında kalmış büyük bir kütledir, 1914'de hala eğitimsiz ve cahildirler. Ahmet Mithat onlar için "Kalemsiz ve dilsiz" demektedir⁵³.

⁵⁰ Mardin, Cevdet, s. 31.

⁵¹ Francis Mc Cullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, (London, 1910), s. 109.

⁵² Sykes, *Caliphs Last Heritage*, s. 365. A. H. Hourani, *Syria and Lebanon* (New York, 1946), s. 70.

⁵³ Ahmet Mithat, *Üss-i İnkılâb*, (İst., 1294-1295), I, s. 122.